

המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים לרבנים

מבוא

עד עתה לא נתברר אם התנהל פולמוס בענייני דקדוק בין הקראים ובין הרבנים מעין זה שהתנהל בקרב הרבנים, כגון בין מנחם בן סרוק לרונש בן לבראט במאה העשירית, או בין ר' יונה בן ג'נאח ובין ר' שמואל הנגיד במאה האחת-עשרה. נראה שאף בין הקראים לבין עצמם לא התנהל פולמוס דקדוקי מעין פולמוס הרבנים. ברם הבדלי השקפה בדקדוק יש לא רק בין הקראים לרבנים אלא גם בין הקראים לבין עצמם. הבדלים אלה, העולים בבירור מהשוואת חיבורי הקראים זה לזה ומהשוואתם לחיבורים רבניים, יש שהובעו במישרין כנגד דעות אחרים ויש שהובלעו ואינם ניכרים אלא מתוך עיון.

ועוד נעיר בפתח הדברים שאף שהנושא מנוסח בלשון כוללת, העיון במחשבה הדקדוקית של הקראים עורר בחיתוליו ובשום פנים אין לומר שאנו עומדים בפתחו של שלב הסיכומים והמסקנות. דבר זה נתברר ביתר שאת לאחר פתיחת שערי ספריית סנט-פטרסבורג (לנינגרד לשעבר), ולאחר שנתגלה שהחומר הגנוז שם מרובה על הגלוי. ועם זה כבר יש בידינו חומרים חומרים של חומר דקדוקי שראשיתו במה שפרסמו חוקרי חכמת ישראל מאמצע המאה התשע-עשרה ואילך ואחריתו במה שהגיע בשנתיים האחרונות מסנט-פטרסבורג.

ב-1860 פרסם שמחה פינסקר קטעים מן המילון "גאמע אלאפאט" לדוד בן אברהם אלפאסי, הקראי הירושלמי בן המאה העשירית.¹ לימים פרסם שלמה זלמן סקוט מהדורת מופת מדעית למילון זה.² ברם לעומת הידע הרב על המילונות בקרב הקראים, אין בידינו אלא ידיעות ראשוניות ומקוטעות על חיבוריהם בדקדוק, שנתפרסמו על ידי באכר ופוזונסקי בשלהי המאה התשע-עשרה³ ועל ידי הירשפלד

1. ראה ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות לתולדות דת בני מקרא והליטראטור שלהם, וינה תר"ך (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ח), כרך א, עמ' קיו-קסו.

2. S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agron) of David ben Abraham Al-Fāsi the Karaite (Tenth Century)*, I-II, New-Haven 1936-1945, להלן גאמע אלאפאט.

3. W. Bacher, "Le grammairien anonyme de Jérusalem", *REJ* 30 (1895), pp. 232-256; S. Poznanski, "Aboul-Faradj Haroun Ben Al-Faradj le grammairien de

במאה העשרים.⁴ חוקרים אלו עסקו במדקדק קראי אחד, אבו אלפרג' הרון אבן אלפרג', ששמו יצא לתהילה ונודע בכינוי "המדקדק הירושלמי". במבואו לספר "מאזני לשון הקודש" מנה אותו ראב"ע בין "זקני לשון הקודש" מיד לאחר רס"ג⁵ ואף הפליג בשבחיו: "תקן בדקדוק הלשון שמונה ספרים כספירים יקרים".⁶ ראב"ע מכוון לחיבורו הגדול של אבו אלפרג', "אלכתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה" (=הספר הכולל על שורשי הלשון העברית וענפיה, להלן אלמשתמל), ובו אמנם שמונה פרקים. חיבור זה, שכתבתו נסתיימה לפני 1026,⁷ שמור כיום כמעט בשלמותו בספריית סנט־פטרסבורג בשני כתיבי־יד המשלימים במידה רבה זה את זה: אחד בן 579 דפים והאחר - בן 291 דפים. אבו אלפרג' ערך קיצור מן אלמשתמל שקרא לו "אלכתאב אלכאפי פי אללגה אלעבראניה" (להלן אלכאפי) ולימים נעשה עוד קיצור מן הקיצור - "כתאב אלעקוד פי תצאריף אללגה אלעבראניה".

כאמור, רק קטעים ספורים ולא רצופים נתפרסמו מגרסות אלה, והמחקר השיטתי לחשיפת חיבורי הדקדוק הקראיים מיסודו של אבו אלפרג' לא החל אלא עם מפעלו של מאיר זיסלין. הוא פרסם כמה קטעים⁸ ולפני שנים ספורות ראה אור במהדורתו החיבור "מאור עין",⁹ שיש בו כדי להעשיר ידיעותינו בפרק אחד ממחשבת הקראים בדקדוק - דרכי נטיית הפועל. מחבר מאור עין הוא עלום שם שפעל במחצית השנייה של המאה הי"א, כחמישים שנה לאחר שנתחבר אלמשתמל. כתב־היד עצמו הועתק ב־1208, כפי שמצוין בקולופון שבסופו. עתה מכינים מהדורה ביקורתית של

Jérusalem et son Mouschtamil", *REJ* 33 (1896), pp. 24-39, 197-218; S. Poznanski, "Nouveaux Renseignements sur Aboul-Faradj Haroun Ben Al-Faradj et ses ouvrages", *REJ* 55 (1908), pp. 42-69; H. Hirschfeld, *Arabic Chrestomathy in Hebrew Characters*, London 1892, pp. 54-60

H. Hirshfeld, "An Unknown Grammatical Work by Abul-Faraj Harun", *JQR* 13 (1922-1923), עמ' 1-7, והוא מתייחס אל החיבור "כתאב אלעקוד פי תצאריף אללגה אלעבראניה" (ראה להלן).

5. מהדורת וולף היידנהיים, רדלהיים תקנ"א, עמ' ב1.

6. ראה באכר (לעיל, הערה 3), עמ' 232.

7. באכר, שם, עמ' 253.

8. קטע מן אלכאפי לאבו אלפרג' הרון, בתוך: - *Palestinskiy Sbornik* 7 (70, 1962), pp. 178-184; M. Zislin, *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Narodov Azii* 86 (1965) עמ' 164-177; וקטע מתוך "מאור עין" בתוך: *Istorija, Kultura, Jazyki Narodov, Moskva* 1970, עמ' 17-31. וראה בזמן האחרון גם ד' בקר, "שיטת הסימנים של דרכי הפועל העברי" לפי המדקדקים הקראים אבו אלפרג' הרון ובעל 'מאור העין' [צ"ל 'מאור עין'], בתוך: מ"ע פרידמן (עורך), מחקרים במדעי היהדות, תל־אביב תשנ"א, עמ' 249-279.

9. מ' זיסלין (מהדיר), מאור עין, מוסקבה 1990. המהדורה כוללת מבוא, מהדורה מדעית של החיבור העברי, תרגום ופירוש ברוסית, צילום כתב־היד ותקציר אנגלי. להלן מאור עין.

אלמשתמל על פי שני כתבי־היד העיקריים, במסגרת מפעל ספרות חכמת הלשון העברית באוניברסיטה העברית. מלבד החיבורים הנ"ל הגיע אלינו גם זכרם של חיבורי דקדוק קראיים אחרים, כגון "ספר הדקדוק" לאבו אלסרי סהל בן מצליח שיהודה הדסי מזכירו ב"אשכול הכופר" (סוף סימן קסז). בתולדות מסוימות בתולדות מחשבת הדקדוק הקראית אנו נזקקים לחומר המשוקע בספרות מתחומים אחרים, בייחוד פרשנות המקרא הקראית, למן הקדמונים כסלמון בן ירוחם ועד אהרן בן אליה מניקומדיאה (המאה הי"ד). גם ב"אשכול הכופר", חיבורו האנציקלופדי הנ"ל של הדסי, שכתבתו נסתיימה ב-1148, שוקעו כמה פרקי דקדוק, חמישה מהם רצופים (סימנים קסג-קסז, קעג).

שיטת הקראים שונה משיטות הרבנים בתיאור הפועל בשני עניינים: אחד בתחום השורש ואחד בתחום בסיס הנטייה. בתחום השורש היא דומה לשיטה הנהוגה לפני חיוג', המכירה גם שורש חד-עיצורי ושורש דר-עיצורי; בתחום נטיית הפועל היא נוהגת הכללות נמוכות מרמת הבניין, נמוכות - הן בהיררכיית הניתוח הדקדוקי הן ברמת ההכללה וההפשטה. הכללות אלו מכונות "דרכים" או "סימנים". במאמר זה יוצגו שלושה עניינים מתחום תורת הפועל: מעמד האותיות משלימות השורש, קדימות הציווי בדקדוק הקראי ו"דרכים" בנטיית הפועל. העניין השלישי כבר נידון מעט בספרות המחקר, והשני נרמז בלבד.

מעמד האותיות משלימות השורש

שיטת השורשים החד-עיצוריים והדר-עיצוריים בפעלים, שלמן חיוג' ואילך הם מכונים "הפעלים העלולים והכפולים", ידועה היא. על דרך הסיכום נאמר שלדעת הקראים הקדמונים - ולעניין זה דין אלפאסי¹⁰ כדין אבו אלפרג' ובעל מאור עין וכדין מנחם, דונש וחבריהם - השורש נט"ה, דרך משל, אינו מורכב אלא מעיצור אחד בלבד, האות ט. וכללו של הדבר, כל אות שאינה מתקיימת בכל נטיות הפועל אינה מן היסוד. כמובן, בגדר תפיסה זו יכולים להיות חילוקים בפרטים ואף בעקרונות: למשל, שורש לק"ח שבעינינו, למן חיוג' ואילך, הוא שלשי בכל הקשריו, בעיני מנחם הוא שני שורשים נפרדים שווי משמע: האחד ק"ח בלבד והשני לק"ח - כמוכח מכך שהוא מביאם כשני ערכים שונים. מסתבר שנקט עמדתו זו משום שמצא במקרא צורות ציווי ומקור המקיימות את הלמ"ד, כגון "לקח פר אחד" (שמות כט, א) ו"לקוח את ספר התורה הזה" (דברים לא, כו), לעומת צורות שאינן מקיימות אותה, כגון "קחה לי עגלה משולשת" (בראשית טו, ט) ו"מקח שוחד" (דברי הימים

10. ראה, למשל, גאמע אלאלפאט, א, עמ' 4-10, וכן שם, ערך "אט", עמ' 69.

ב יט, ז).¹¹ בדומה לכך ראה דונש בקט ובקטן שני שורשים שונים שווי הוראה, וכן תן ותת.¹²

ברם, מה מעמדה המורפר-פונמי של האות משלימת השורש, שאינה לא אות שורש ולא צורן מורפולוגי רגיל, כגון האות ל בשורש השני ל+ק"ח והאות נ בשורש נ+ת"ן? יותר בעייתיות הן האותיות שלדעת מנחם ודונש נכפלו (לרוב בגזרת הכפולים לפי מושגינר), כיוון שבכללן אתה מוצא גם אותיות שבדרך כלל אינן באות במעמד משרתות. כידוע, ההבחנה בין השורשיות למשרתות היא מהבחנות היסוד של המדקדקים הראשונים, כגון מנחם: "עשתי עשר מהם מיוסדים ונשרשים ועומדים בכוחם ואין להם מלאכה זולתי יסוד ואלה הם: חט ספר גזע צדק"¹³ (מחברת, עמ' *2). מה אפוא מעמד האות פ הנוספת-הכפולה בינופף, של צ בקצץ, של ק במחקק ושל ר בתשתר, שהוא מביא בין דוגמתיו למילים בעלות אותיות כפולות (שם, עמ' *16)? אם נאמר שהיא שורשית - הרי הוא אומר במפורש שהשורש בכל אלה שני בלבד, ואם נאמר שהיא משרתת - הרי האותיות בדוגמות אלו ובאחרות נכללות עם האותיות שהן לעולם יסוד.

בהבחנתו בין אותיות היסוד לאותיות המשרתות אומר מנחם: "ונראה כמיוסד [...] והיודין האלה הסדורים בראשי המלים, גורתם ומראיהם כמראה נשרשים, אבל לעת מקרה יעלו" (מחברת, עמ' *3). משמע, "אות הביניים" נראית שורשית אך אינה שורש. סברה זו מתחזקת מכוח דיונו במילים הפותחות בנו"ן שאינה של שורש, בהביאו סדרה ארוכה של דוגמות ובכללן נקם, נדיבי, נסע אבל גם נשבע. מכאן שאינו מבחין בין אלה שלפי מושגינר פותחות בנו"ן שורשית ובין אלה הפותחות בנו"ן הביניים, ולדעתו מעמדן שווה. כך סבר גם רס"ג,¹⁴ אך משבא מנחם להגדיר במפורש את מעמד האות עשה זאת על דרך השלילה, לרוב בנוסח "אינה מן היסוד", כגון "התוין והגונין והממין והיודין הבאים בתחלת המלים אשר אינם יסוד" (מחברת, עמ' *121). בהמשך הוא מביא זוגות דוגמות ומהן אתה למד שאין הברל

11. כל ההפניות שלהלן ל"מחברת" הן למהדורת ס"א בדיווס, *Menahem Ben Saruq*, Mahberet, גרנדה 1986. לעניין הגירון ראה עמ' *234, ושם, שורה 16, צריך להיות פר במקום כר. כן ראה שם, עמ' *328, והיה ראוי לחלות שם את המובאה המשובשת במחברת מנחם גם בדברי הימים ב יט, ז ("מקח שוחר") ולא רק בדברים י, יז ("ולא יקח שוחר"). אכן, נראה שכבר בשלב מוקדם של העתקות המחברת חל דילוג הדומות שיצר קונטמיניציה של שני הכתובים ("ולא מקח שוחר", כתוב שאינו במקרא).

12. המובאות הן מתשובות דונש בן לברט, מהדורת ס"א בדיווס, גרנדה 1980, ובגירון זה, עמ' *40, *49 ר-121.

13. כל ההדגשות במאמר הן שלי.

14. ראה אסתר גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מג (תשל"ט) [להלן גולדנברג,

נטייה], עמ' 86-87.

במעמד בין יו"ד של ישועה ויציאות ובין תי"ו של תשועה ותוצאות. גם אלפאסי מגדיר על דרך השלילה, למשל: "אל"ף [...] וליס אלאלף פי הדה אללגה אצליה כִּאֲצָה פי מעני אלחעלים" (גאמע אלאלפאט, א, עמ' 106). ושוב כיוצא כזה אצל מנחם: "ודע כי רוב הווין התיכונים אינם יסוד במלים" (מחברת, עמ' *122). על מטחוי (ערך "טח") הוא אומר ש"הווי איננו יסוד במלה אף על פי שהוא נעוץ בפה"¹⁵.

לכאורה, משמעות "אינו יסוד" היא 'משרת', שכן אלה הם המושגים היחידים שהציג בהקשר זה, אבל עובדה היא שאין הוא מכנה אותיות אלה "משרתות". יתר על כן, במקום אחד, ודווקא בתחילת ה"מחברת" (עמ' *6), נרמז שהמעמד אינו לא זה ולא זה: "דע כי רוב האלפין ראשוני המלה ותכונה ואחרונה אין להם כח ברוב המלים כי לעת מקרה יסורו מהמלים ונתרו מבלעדיהן ולא הובאו לא לעקר ולא לשרת כיתר האותיות ולא סרו מהמלים כי אם לחלש כוחם". ולהדגמת דבריו הוא מביא זוגות מילים עם אל"ף ובלעדיה, כגון תמול/אתמול, אסוך/סוך, תאלף/מלפנו, ארבע/רבע, אנחנו/נחנו, אכזב/כזב ועוד. דבר אחד אין בו ספק - "אות הביניים" אינה של שורש, ואלמלא הרמז במובאה האחרונה היינו אומרים שלדעת מנחם "אות הביניים" היא משרתת.

דעת דונש מפורשת עוד יותר. ב"תשובות על מנחם" (עמ' *14) הוא מגדיר את אות הביניים כמשרתת: "וגם עליך לדעת איך ישרתון המשרתים אשר על עבר פניו נפרדים. באותיות אשר במקום שנים עומדים כמו וו ווי העמודים [...]". וכן בערך "נוער" (עמ' *42): "הנון משרת הוא בנוער, כאשר ישרת בנוגע ונוסע ונודד". דונש כמעט נתעורר לבעייתיות "אות הביניים". בערך "יעלעו" (עמ' *106) הוא אומר:

ואמרת כי העין הראשון מן ואפרחיו יעלעו דם לא הוא מן היסוד, וכן העין השני מן ה' מסך בקרבה רוח עועים. ובדבר הזה דמית אות העין לאחד האותיות המשרתים בראש המלים וסופם. המשרת כעין יעלעו בראש המלה אות הנון, באמרנו ישאו מן ישא ונפצו מן יפץ. וישרת בסוף המלה כעין עועים [...] וכראותי האות הזה בספרך משרת בראש המלה וסופה בקשתי להוסיפו לך על סימניך במשרתים [...] וכבא העין במשרתים כאשר עיניך רואות, נעשה סימניך במלכים, ההיה [=אשר היה] חט ספר גזע צדק, חט ספר גז צדק.

אבל גם דונש, אף שכמעט נגע בבעיה והעיר למנחם על שני שורשים, לא נכנס לעובי הקורה ולא הציע פתרון.

לעומתו, בעל מאור עין הקראי מבחין הבחנה ברורה בין אות זו ובין אותיות היסוד ובין המשרתות. לדעתו אות זו היא במעמד ביניים ברור בין אות היסוד ובין

15. וראה גם בערכים 'מופת', 'נבח', 'ניב', 'נכח', 'קט', 'שחת', 'תחרא'.

האות המשרתת, מעמד שהוא מכנהו "נעבד". ככלל, האותיות מתחלקות לשיטתו לארבע קבוצות ("חלקים") מצד זיקתן והדיקותן למילה שהן מרכיבות:

הא' עקר [...] והשני נעבד והוא אשר יעמוד בכל הדרך וישרת בו כמ' יעמוד העקר, אבל אם [י]סור לא ישחת הלשון אלא ישחת הטעם בלבד כמו לוקח נוסע יודע. אם יסור אות למד מן לוקח ונון מן נוסע ויוד מן יודע לא ישחת הלשון ההוא אלא הטעם, ועל זה העבירוהו בלשון. והשלישי בנוי, ומשפטו אם יסור ישחת הטעם ולא ישחת הלשון. אבל לא ישחת בכל הדרך כמו מגדיל, משחית ודמ'. והרביעי רוכב ומשפטו אם יסור לא ישחת לא הלשון ולא הטעם, כמ' בארץ אם יסור אות בית השם נודע. (מאור עין, עמ' 115)

על קדימות הציווי בדקדוק הקראי

זה מכבר ידוע שהקראים נתנו קדימות לצורת הציווי על פני יתר הצורות.¹⁶ ברם, עד כה לא נתבררו טיבה וסיבותיה של קדימות זו. ברכים מערכיו ב"גאמע אלאלפאט" מביא אלפאסי את הציווי במקום ראשון בסדרת הדוגמות מן הפועל הנידון ואחריו את העבר,¹⁷ ונראה שהוא כבר רומז לכך בהקדמתו.¹⁸ אמנם הוא פותח כמה ערכים במובאה ובה צורת העבר, כגון ב"גוע", אך לאחריה הוא מונה את צורת היסוד של הנטיות, ובראשן הציווי וסמוך לו העבר. הרי שהוא מונה את העבר פעמיים, משמע הדוגמה שבפתיחה אינה אלא להצגת הערך, ואילו צורת היסוד של הנטייה היא הציווי.

אפשר זו הייתה תפיסת הקראים לפי שבמקרים רבים נושאת צורת המקור משמעות ציווי, ואולי בשל קרבת הצורה בין המקור לציווי בפעלים לא מעטים. ואולי יתרון הציווי הוא בצורתו היחידה, לא כן המקור שלו לפחות שתי צורות - המוחלט והנטוי, וכן צורות ייחודיות כמו בקרה, בקשה, ואף כמה צורות יסוד באותו בניין, כגון (לשיטת רס"ג) שמע ומשמע ואחרות.¹⁹ מכל מקום, דברים מפורשים על

16. ראה באכר (לעיל, הערה 3), עמ' 242 והספרות שהביא שם בהערה 3. וראה גם גולדנברג, נטייה, עמ' 92, הערה 28.

17. כך למשל בערכים "אהבה" (עמ' 37), "אמר" (עמ' 116), "באר" (עמ' 186), "בט" (עמ' 212), "בינה" (עמ' 217), "בכ"י" (עמ' 223), "ברח" (עמ' 272), "ברכה" (עמ' 274), "גוע" (עמ' 311) ורבים אחרים.

18. "וקד יג'ב עלי כל מן יתקדם אלי ד'לך אן יכון בצירי באללגה אלעבראניה וחקיקה אלאואמר מנהא ואלפאעל ואלמפעול ואלמצאדר וטרקהא ואלאסמא אלמת[צר]פה ומא [לא] יתצורף מנהא וכיפיה וון אלצצריף" וכי' (עמ' 14, שו' 295), אם נבין את אלאואמר כמונת דקדוקי (היינו: צורות הציווי) ולא כמילה כללית בלשון (היינו: העניינים).

19. ראה גולדנברג, נטייה, עמ' 91.

קדימות הציווי ועל סיבותיה לא מצאנו קודם לאבו אלפרג'. אחת מראיותיו היא שהציווי הוא בסיס לנטיות האחרות ואם נוסף לצורה צוה תחילית מ הרי היא הופכת לבינוני (בלשונו "שם הפועל") - מצוה.²⁰ ובמקום אחר (אלמשתמל, כ"א, דף 125א) הוא שואל בפירושו: מניין לנו שהמם נוספת דווקא לציווי (כדי להפיק את הצורה השמנית של הבינוני הפועל) ולא לצורת ה"מצדר", והרי פעמים רבות צורות המצדר והציווי זהות? וזו תמצית תשובתו: אמנם מ עשויה להצטרף למצדר, אבל אז מתקבלת הצורה מצדר, מספר וכדומה, שבה המ"ם אינה מתמזגת עם צורת היסוד ספר התמזגות מורפולוגית (כלומר אינה בגדר "בנוי", במונחי מאור עין), שהרי יסודות מידבר ניכרים (והמ"ם אינה אלא "רוכב"). לשון אחר: המ"ם ממלאת תפקיד סמנטי-תחבירי²¹ ולא מורפולוגי-דקדוקי.

וראיה אחרת: צורת הציווי היא יסוד גם לצורת "אסם אלפעל" (אלמשתמל, כ"א, דף 126א-ב). למשל, אם מוסיפים מ לעשה, ענה, דחה, חסה מקבלים מעשה, מענה, מדחה, מחסה. כיוצא בזה צורות הציווי שלח, משח, ספח, שטח, בטח מפיקות את משלח, ממשח, מספח, משטח, מבטח; וכן שא, דע, טע, סע, קח, ופח

20. "פצל. אעלם אן אלמים משהור חטה פי אלפעל דכולה עלי אלאמר מן אל] ה אקסאמה פיציור בדכולה עליה אסם פאעל או אסם פעל והו פי דלך עלי צרכין. אחדהמא אן ילאקי אול אלאמר חרפא גוהריא פיכונ אסם אלפעל או אסם אלפאעל. ואלדי יציר באלמים מן אלאמר אסם פאעל עלי וגהין. אחדהמא בדכולה עלי שי מן חרכאת אלאמר מע בטלאן אלאמר ומציר אללפט באלמים אסם פאעל. ואלוגה אלכ אן יתגיר בדכולה חרכה מן חרכאת אלאמר. מתאל אלאל פי ע[דה] תצאריף. תצריף [אול] מנה דבר ש[בר ספר] גירי ממא יגי עלי הדא אלוחן מן אלאוואמר ענד דכול אלמים עליה יציר אסמא פאעלין נחו מדבר עמם [בראשית כט, ט] מספר לרעהו [שופטים ז, יג] ומשבר סלעים [מלכים א יט, יא] וקם עלי דלך בקיה הדא אלתצריף. תצריף תאן מנה ברך שרת חרף גירי דלך ממא יגי עלי הדא אלוחן ענד דכול אלמים עליה יציר אסמא פאעלין נחו מברך רעהו [משלי כז, יז] משרת משה [ויקרא יא, כח] מקול מחרף [תהלים מז, ז] וקם עליה מא יגרי מגראה" (אלמשתמל, כ"א, דף 123א). בהמשך הוא מפרט גם את הסוג השני (אלצרב אלאכר), כאשר מ נתקלת ביסוד לא שורשי בצורת הציווי. הדגם הראשון ממנו (אלמתאל אלאל) יש בו כמה "תצאריף": (א) התהלך התכבד השתגע, +מ: מתהלך מתכבד משתגע; (ב) התברך, התפרץ, התפאר; (ג) הטהר, הדבר, הטמא < מטהר, מדבר, מטמא; (ד) התרושש, התרונון, הסתולל < מתרושש, מתרונון, מסתולל; (ה) התמהמה, התהלה, התערער (אלמשתמל, כ"א, דף 124א).

21. אבו אלפרג' מכנה "מן" זו "לחבתיץ" ובכך הוא נוקט שימוש שונה ממה שהוגדר למונח זה בדקדוקים הערביים, לפרטיטיב. ראה *كتاب سبويه لأبي بشر عمرو بن عثمان بن قنبر، מהדורת عبد السلام محمد هارون، קהיר 1982*, חלק ד, עמ' 225. טרופו מגדיר מונח זה: *partage, partition*: (G. Troupeau, *Index du Kitab de Sibawayhi*, Paris 1976). וראה, בין החדשים, למשל *S. de Sacy, Grammaire Arabe*, Paris 1810, עמ' 364. אפשר ראה באופן כלשהו בתופעה העברית סוג משנה של פרטיטיב, ושמה נתכוון לומר "תבעיד" במובן של 'הרחקה', 'שלילה', מובן ההולם את השימוש מן + מקור, וההגה ד נוחץ ל-צ. וצ"ע.

מפיקות את משא, מדע, מטע, מסע, מקח, ומפח; השוף, שקול, סתור, זמור ועצור מפיקות את מחשוף, משקול, מסתור, מזמור ומעצור. מכאן שהמ"ם של מפעל ומפעול ודומיהם היא, לפי מושגינו, צורן גזירה עצמאי שנספח לבסיס פֶּעַל או פֶּעוּל ודומיהם, ומפעל ומפעול אינם משקלי שמות עצם.

אמנם, שיטה זו הגיעה למבוי סתום משנתקלה בצורות שמקורן אינו יכול להיות ציווי. צורות בינוני מן "אלפעל אלמאצי אלדי לם יסם פאעלה" - הוא בניין פועל שלנו - אין הציווי יכול להפיקן, כי אין ציווי לסביל (אלמשתמל, כ"י א, דף 126ב-127א). אך הקושי לא עורר את המדקדק להרהר אחר שיטתו והוא הציג פתרון מתפשר, שבכגון אלה הבינוני נוצר מבסיס צורת העבר.²² למשל, תצריף ג: זורה, גורה, שוסה (אלמשתמל, כ"י א, דף 123ב), ממנו מתקבל מגורה, משוסה, שהרי יש יזורה (איוב יח, טו), יגורה (חבקוק א, טו), שוסתי (ישעיהו י, יג) (אלמשתמל, כ"י א, דף 124א). וכן אם תוסיף מ לשולח וליוסד תקבל משולח ומיוסד.²³

גם במאור עין הציווי הוא נקודת המוצא למורפולוגיה. לא רק שהוא הצורה הראשונה הנידונה במערכת הנטיות²⁴ אלא שהוא פותח כל פרדיגמה ופרדיגמה.²⁵

22. ניכרת כאן הפסיחה על שתי הסעיפים המאפיינת את הדקדוק הקדום: בכתבי רס"ג שתי צורות חלופיות לייצוג הבינוני, פֶּעַל ופֶּעְלִי (הצורה המכונה בפינו מקור נטוי), ושתי שיטות הנוהגות בתיאור נטיית הפועל, למשל שיטת הסימנים ושיטת הנטייה ההיקשית, הנוהגות גם אצל רס"ג וגם אצל אבו אלפרג. ובעניין אחר, אפשר להבין מדוע נאלץ אבו אלפרג לקבוע דרך תצורה ייחודית לשמות מדרך, מכתב, מספר ודומיהם, שהרי אין הם מבוססים על צורת הציווי. אך תמה מדוע לא כלל את מקרא, משכב ומפגע ברשימת "אסמא אלפאעאל" הנוצרים במישרין מצורת הציווי. מכל מקום ניכר שלא הגיע הדקדוק ליציבות אלא עם גילוי מושגי ה"גזורה" וה"בניין" בבית מדרשו של חיוג.

23. וכן על זה הדרך: "[...] פעלין מאציין בוון צוה בה ענד דכול אלמים עליהמא [...]. צארא מפעלין כק מחקה על הקיר [יחזקאל ה, י], מצפה על חרש [משלי כו, כג] וקם עליהמא יגרי מגראה. תצריף תאלת מנה חספס כרבל [...]. מחספס מכרבל [...]. מתאל אלתאני והו עדה תצאריף: תצריף אול מנה והשלך מכון מקדשו [דניאל ח, יא] והשכב בתוך ערלים [יחזקאל לב, לב] [...]. ענד דכול אלמים עליהמא זאל אלהאאן וצארא מפעלין כק הנה ראשו משלך [שמואל ב, כ, כא] והנה הנער מת משכב [מלכים ב, ז, לב] [...]. תצריף תאני מנה והצב גלחה [נחום ב, ח] [...]. הצל הנח הרה [...]. מצב [...]. מצל [...]. מנח [...]. מדה [...]. הושב כספי והובא [...]. מושב מובא [...]" (אלמשתמל, כ"י א, דף 126א).

24. "שער הצוויים ואין הם בשפת הקדש" (פרק 12, דף 17א, מהדורת זיסלין, עמ' 118).

25. כגון "שער סימני הצוויים אשר נקוד ראש העבר מתחלף מנקוד ראש הצווי" (פרק 14, דף 17א, עמ' 119); "שער סימני הצוויים אשר לא יתחלפו [ב]ראש הצווי ובראש הע[בר]" (וכי' פרק 15, דף 17ב, עמ' 120); "שער הצוויים אש' בראשם שוא ובראש העבר שלהם קמץ" (פרק 20, דף 17ב, עמ' 127).

ועוד, הציווי הוא בסיס לשאר הזמנים, כגון "דע כי אלו הד' אותיות אשר הם אלף ויוד ותיו ונון לא יבואו אלא על הצויים כמו שמור צווי ירכב עליו הד' האותיות ותאמר אשמור ישמור נשמור תשמור".²⁶ אף כל ה"סימנים" המנימוטכניים (ראה להלן) מכוונים לכך.

ה"דרכים" בנטיית הפועל

קטגוריית ה"בניין" המורפולוגי העברי, שלמן חיוג' ואילך נעשתה מובנת מאליה, לא עלתה על דעת המדקדקים הראשונים וגם רס"ג לא הכינה.²⁷ אכן, המושג דרש כוח הכללה וכוח הפשטה ניכרים. עד שהגיעו חכמי הלשון לבשלות המאפשרת את כוחות העיון האלה, נהגו הקודמים לחיוג' - ובמזרח גם המאוחרים - לו זמן רב, כגון רב האי גאון (נפטר ב-1038) ואבו אלפרג' והמדקדקים בני כיתתו - דרגות ביניים בהכללה. אחת מהן במבוא לחלק א בגאמע אלאלפאט (אות א, בעמ' 17), שם מונה אלפאסי שבע דרכים (אנחא) בנטיית העתיד: על פי תנועת א איתן - אטה בפתח, אלך בצירי, אוליך בחולם, אשמור בסגול, אבין בקמץ וכו', הכול בלי הבחנה של קטגוריות ה"גזרות" וה"בניינים" שטבע חיוג' כשני דורות אחרי אלפאסי. דרגת ביניים אחרת מוצגת באלמשתמל ובאלכאפי לאבו אלפרג' וכן במאור עין. הניסיון לארגן את כל תמניות הפעלים שבמקרא בכללים קבועים לפי צורתן החיצונית ולגבש מצע תאורטי לנטיית הפועל²⁸ הצמיח אצל אבו אלפרג' הרון שיטת עיון שנקודת מוצאה היא התנועה הראשונה של צורת הציווי בגוף הנוכח. וכבר ראינו שהמדקדקים הקראים ראו בציווי צורת יסוד לנטייה כולה והעניקו לו את המעמד שרס"ג והרבנים אחריו העניקו לצורת המקור.

שיטת ה"דרכים" או ה"סימנים" עולה יפה מהרצאת בעל מאור עין, ותיארה היטב זיסלין מהדיר החיבור.²⁹ שיטה זו ביקשה למיין את הפעלים העבריים על פי התנועות הקובעות בנטיית הציווי והעבר, בהנחה שכל הצורות האחרות בפרדיגמה תלויות בשני נתונים אלו. למשל, הפעלים שתנועתם הראשונה בציווי (בגוף הנוכח) היא פתח ותנועתם הראשונה בעבר נסתר היא חיריק מהווים קבוצת נטייה ("דרך"). כך הם הזוגות ספר/ספּר, דַבֵּר/דַבְּר ודומיהם, שלשיטת חיוג' הם מגזרת השלמים בבניין פיעל ואין בהם עיצורים גרוניים.

26. פרק 17, דף 18א, עמ' 121.

27. ראה גולדנברג, נטייה, עמ' 87 והערה 19.

28. ולא רק "לסייע בידי מי שירדע ומכיר את צורות הפועל להציב אותן בסדר נוח לזכרון", כסברת בקר (לעיל, הערה 8), עמ' 257.

29. בקר חזר ותיאר את השיטה, שם, עמ' 251-258.

כבר רס"ג הכיר שיטה זו ודיבר עליה ב"ספר צחות"³⁰, אך לא נתן בה סימנים או שמות ולא עשאה שיטה בלעדית או עיקרית. משבא אבו אלפרג' לכנות את ה"דרך" בשם, היה עליו למצוא מילת דגם שתייצג לא צורה יחידה - עבר נסתר, כמקובל בשיטתנו היום, אלא שתי צורות - ציווי נוכח ועבר נסתר. עוד היה עליו למצוא מילה שתתאים בניקודה לשתי התנועות הקובעות, במקרה זה התנועות הראשונות - פתח (לציווי) וחיריק (לעבר). שמות ה"דרכים" יכלו להיות סכמטיים ומלאכותיים, כמקובל במינוח הדקדוקי, ולהיגזר משורש ידוע ומתאים לייצוג ולסימול כללי, כפי שבשיטות שונות נבחרו לימים השורשים פע"ל ופק"ד. אך אבו אלפרג' בחר כסימנים מנימוטכניים מילים מקריות מן הלשון הטבעית ובלבד שיתאימו לתנועות הקובעות. כך הגיע לשם "גְּנִי" לייצוג קטגוריית הפעלים שהזכרתי קודם, לפי שהיא מנוקדת בפתח וחיריק. כיוצא בזה, דרך "שִׁירָה" מיצגת את הפעלים שהציווי שלהם פותח בחיריק והעבר שלהם פותח בקמץ, מעין שִׁים/שָׁם.

הזמן	צורת הפועל	התנועה הפותחת	הדוגמה המייצגת	שם הנטייה (דרך)
ציווי	דבר	a	גְּ	גְּנִי
עבר	דיבר	i	נִי	
ציווי	שים	i	שִׁי	שִׁירָה
עבר	שם	a	רָה	

כך נוצרו הסימנים "הַבֵּא", "פְּרַת", "שׁוּעֵל", "פּוֹנֵן", "שִׁלָּה" ועוד ואבו אלפרג' הגיע לשבעה סימנים על פי ניקוד האות הראשונה ועוד שלושה סימנים על פי התנועה האחרונה. בעל מאור עין (דף 17ב, עמ' 119) שכלל את השיטה והגיע לשתיים-עשרה דרכים על פי ניקוד האות הראשונה ולעוד חמש דרכים על פי התנועה האחרונה. בתוך אלה יש עוד פרדיגמות משנה. למשל, במאור עין (עמ' 17-18) יש לשנים-עשר הסימנים על פי התנועה הראשונה עוד 58 נטיות משנה. מספר הדרכים הוא אפוא גדול מאוד ביחס למספר הבניינים בעברית, ואין הברדל לענייננו אם אנו מונים שבעה - כמניין המסורתי המקובל, או שאנו מפחיתים את הסבילים פועל והופעל - כשיטת פרופיאט דוראן.

30. "שער הלא גרוניות והגרוניות" (שער שביעי). ראה S. L. Skoss, *Saadia Gaon, The Earliest Hebrew Grammarian*, Philadelphia 1955, עמ' 38; גולדנברג, נטייה, עמ' 92, הערה 28.

בשיטת הסימנים מבית מדרשו של בעל מאור עין נקבע סימן על יסוד התנועה הראשונה של צורות היסוד של הציווי והעבר רק במקום שאלה מעמידות ניגוד, אבל כשתנועותיהן שוות לא נקבע סימן על פיהן. למשל, התהלך-התהלך אינו יכול להעמיד סימן על פי התנועה הראשונה כי היא שווה. אבל לכאורה אפשר היה לקבוע שם מעין "שירי" כסימן לזוג זה, וסימן מעין "שורי" לזוג הושב-הושיב ובכך הייתה אחידות בקביעת הסימן על פי התנועה הראשונה. אם היא כל כך עקרונית וחשובה לייסד עליה את כל הנטייה של שתיים-עשרה דרכים ועוד חמישים ושמונה צדי דרכים, מוטב היה לקבוע את כל הסימנים על פיה.

תמוה מזה: במקום שגם התנועה הראשונה וגם התנועה האחרונה של צורות היסוד של הציווי והעבר שוות, לא נמצאה דרך להכניס את הפעלים תחת סימן כלשהו והם נותרו ללא מיון. המחבר היה מודע לחולשה זו, שכן אמר: "וזה החלק האחרון אשר אין בין הצווי והעבר חלוף לא בראש ולא בסוף לא יתכן היות להם סימן. למען כי הסימן לא יותן אלא במקום חלוף" (שער 13, שו' 27). לפיכך, פועל כמו התגלע אינו ניתן למיון ואינו שייך לסימן כלשהו, כי ניקוד צורת היסוד שלו בציווי ובעבר זהה ואינו מעמיד נוגדות.

מעתה, זוג צורות מעין התהלך-התהלך מתמיינים ויש להם סימן "מִסב" (שער 15), ואילו כששתי הצורות התהלך-התהלך בלמ"ד צרויה, כלומר כשצורת הציווי זהה לצורת העבר והיא סובלת מדו-משמעות מורפולוגית, אין לה כל מיון או סימן. אבל עקרון קביעת הסימן רק "במקום חלוף" אינו עקיב. בחלק של הפעלים גילה מאור עין שהניקוד התחילי או הסופי של צורת היסוד של הציווי לבדו מרמז על כל הנטייה. למשל, בסימן "פֶּרְת" (שער 14, שו' 11) הוא אומר "והיה לך מזה סימן. כל צווי אשר תמצא תחת ראשו הוא תדע כי ראש העבר שלו בקמץ, פרת". ואם דיי בציווי לבדו, אפשר היה לכאורה לקבוע כלל (אם לא סימן) גם לזוגות הצורות שוות הניקוד. מכל מקום, מה הטעם לכלול כלל שאינו חל על כל הסימנים, שכן אי אפשר לומר על פי "שירה", למשל, שכל ציווי שבראשו חיריק יהיה ראש העבר שלו קמץ, שהרי יש גם הסימן "שירו" שציוויו פותח בחיריק אך עברו פותח בחולם (כגון היווקש, נוקש). כיוצא בזה אי אפשר לקבוע מה יהא ניקוד תחילת צורת העבר אם הציווי פותח בצירי, שהרי אלה מתפלגים לארבעה סימנים: "שְׁלָה", "אֲבָה", "עֲלִי" ו"פֶּרְת". יוצא שלא כל הסימנים שווים בכוח הרימוז שלהם על מלוא הנטייה.

ברם, התוצאה מרחיקת הלכת ביותר של שיטת הסימנים היא ההיקש. מן יבושו גוזר בעל מאור עין את צורת הציווי הָבוּש ואת צורת העבר נְבוּש (שער 24). מן ויורד (תהלים עח, טז) בסגול הוא גוזר צורת ציווי הורד בסגול, המצריכה סימן לעצמה, "פֶּרְי", וכמסתבר היא נפרדת מצורת הוֹרְד הרגילה שהיא תחת הסימן "עֲדִי". על יסוד הצורה הָפֶר (בראשית יז, יד) הוא בונה את הַשֵּׁב ועל בסיס מִסֵּב (מלכים א ו, כט) הוא יוצר את מִשֵּׁב (שער יח, עמ' 123). במסגרת "דרך חמישי בהבא מן שני [!]

אותיות עקרים ואות הא באחרונה" עירב את השורשים שהם, לפי מושגינו, בו"א ויה"ב, ויצר נטייה מוזרה: הָבָא (צורה השקולה כנגד ציווי הפעיל מן בו"א שלנו) וכן הָבָא (עבר על דרך הפעיל ע"ע) וצורות הבינוני מהבא, מהבים, מהבה, מהבות, מהובה, מהובות ועוד צורות משונות (שם; וראה גם נטיית אגאל: דרך ו במִּפְּהָ [=דרך שישית בדגם הנטייה ה"מִּפְּהָ"], עמ' 131).

כשביקש זיסלין (מאור עין, מבוא, סעיף 7) לסבר את תורת הסימנים, הוא טען שהגדרת ה"משקל" שימשה לה בסיס תאורטי. אכן, ה"משקל" הוא מהמושגים שזכו לתשומת לב מרובה (שער 11) והגדרתו היא מהמפורטות והמחמירות ביותר שיש בתולדות הדקדוק העברי. ראשית, ה"משקל" הוא מושג-על והוא חל על כל חלקי הדיבור בלשון. שנית, כרי ששתי מילים תשתייכנה למשקל אחד עליהן להיות שוות ב"שמע", במספר האותיות בכלל, במספר אותיות השורש, במיקום האותיות הנוספות, במיקום הדגשים והרפין, במיקום הגרוניות ובמיקום הטעם. כן עליהן להתאים בתחבירן, בחלק הדיבור שאליו הן שייכות, שתהיינה שתיהן שמות עצם, או שתיהן שמות מקרה ("אפע"), שתהיינה שוות במין, במספר וביחס נפרד-נסמך. אם שתי המילים המועמדות להשוואה לעניין המשקל הן פעלים, עליהן להיות נטויות בזמן אחד. החומרה הקשה ביותר היא ההתניה שהמילים תהיינה שוות בהפקת פעלים דנומינטיביים. אשר על כן דרך וקבר ("סגוליים" במונחים שלנו) הן ממשקל אחד, כי משתיהן נגזרו הפעלים דרך וקבר, ואילו אבן היא ממשקל אחר, כי לא נגזר ממנה פועל (בלשון המקרא). כיוצא בזה אין לייחס את מלך (סגולי) בעברית למלך בארמית, באשר הן לשונות שונות.

אך לא ברור לי כיצד הגדרה זו עשויה לשמש בסיס תאורטי לשיטת הסימנים, כטענת זיסלין. לעניות דעתי, אפכא מסתברא. הגדרת המשקל, כל כמה שהיא משוכללת, הייתה בעוכרי השיטה. מצד אחד היא ריחקה קרובים, כי מנעה למשל את שיוך אבן למשקל דרך וקבר, אף שמורפולוגית הן שוות, וכן הפרידה את צורות הציווי הישמר שהיא מסימן "בִּקְע" ממקבילתה הישמר שהיא מסימן "מִסֵּב"; מצד שני, משבא בעל מאור עין לתאר את תצורת הפועל לא עמד בתאוריית המשקל שלו ולא הפעיל את כל הבחנים האלה - שהרי תחת הסימן "הבא" דרים בכפיפה אחת הזוג השב-השיב וברך-ברך, והנה אלה סותרים את אחד מתנאי המשקל שקבעתחילה, ש"יהיו שתי המלות שוה בשוה במספר האותיות העיקרים וכו'" (שער 11). מכאן שאין תורת הדקדוק שלו תורה שיטתית ועקיבה שכל חלקיה מתיישבים זה עם זה ומשלימים זה את זה. או שמא אין ה"סימן", ה"דרך" חופף את המושג "משקל" וכלל אינו בגדר מושג מורפולוגי אלא סימן מנימוטכני חיצוני לאגד תחתיו פעלים שיש להם סימן חיצוני משותף. מכל מקום, דומה שבהגדרת המשקל התמקד בעל מאור עין בנתונים המורפורסינטקטיים ואילו בהגדרת הסימן התעלם לחלוטין מכל אלה והתמקד אך בניקוד התחילי או הסופי של צורות היסוד של הציווי והעבר.

את חוסר העקיבות במאור עין אפשר לראות גם ממה שמיין תחילה את דרך תצורת הציווי (שער 12) על פי הוספה או אי-הוספה של צורנים לשורש כדי להפיק מהם את צורת היסוד של הציווי, העבר והבינוני. אילו הסתפק במיין זה, שהוא על פי מורפמים, ולא עבר לשיטת מיין נוספת, על פי ניקוד האותיות הראשונות או האחרונות של צורת היסוד של הציווי והעבר, לא היה מפליג בשיטת הסימנים והיה מתקרב לשיטת הניתוח של חיוג.

ועוד דוגמה: ראינו שצורת האב למורפולוגיה במאור עין היא הציווי וכל הסימנים המנימוטכניים מכוונים לכך. והנה, שער 38 במאור עין פותח במילים "שער שם המעשה אשר ילקח ממנו הציווי" ובהמשך הדיון נאמר במפורש כי "הציווי יבוא מן אכול לא מן אכילה. למען כי כל המעשים מזה הלשון לא יצאו אלא מאכול ולא יצאו מן אכילה" וכו'. הווי אומר, הציווי עצמו נגזר מצורה אחרת, והרי זה עומד בסתירה לרעיון קדימות הציווי. ושמה הסתירה היא רק לכאורה, וקדימות הציווי אינה אלא במה שהיא מדריכה ומובילה את הנטייה ולא במה שהיא קודמת קדימות "טבעית" או פילוסופית.

ברם, סתירות פנימיות נוספות במאור עין מרמזות על חוסר אינטגרציה דווקא. דומה שכל סוגיה בו נידונה יפה לעצמה, אבל בלא זיקה לסוגיות האחרות. אמנם בגדר כל סוגיה המחבר עקבי למדי. למשל, במסגרת הגדרת השם הוא מגדיר את המילית בין כשם עצם, כי יכולה להצטרף אליה אות יחס, בבין (ישעיהו מד, ד; סוף שער 1). מאותו הטעם, גם המילית אשר היא בעיניו שם, אמנם שם "אשר לא יועיל", כלומר שאין לו רפרנט במציאות, אבל בכל זאת היא שם מצד חלקי הדיבור, שכן אפשר לצרף אליו את אותיות השימוש בהכל"מ, "לאשר, באשר, כאשר" (שער 45). אבל משהוא עובר מסוגיה לסוגיה שונים פני הדברים. תכונה זו בולטת במיוחד אם נשווה את פרק ה"קשרונים" עם שיטת ה"סימנים". שער ה"קשרונים" (37 ואילך) הוא שער משוכלל מאוד, שכן הוא דן בתצורת הפועל מתוך עיון בזיקות, בהתניות ובקשרים הפנימיים בין הצורנים (לשיטתו) בפרדיגמה שלמה, להבדיל משיטת הסימנים שבה אין כל חשיבות לצורך אלא לתנועות הראשונות או האחרונות של צורות היסוד של הציווי והעבר. המחבר עצמו מדגיש, בפתיחה לדיונו בקשרונים, "כי זה השער הוא גדול ועמוק. אם תחפש [צ"ל תתפוש?] אותו ותשמור אותו תקל דעת הלשון בעיניך". בפרק זה מתגלה גם גמישות מסוימת בפונולוגיה של התנועות. במקום אחד הוא אומר (שם, ובכה"י דף 1א, שו" 11): "ודע אות הא אשר יהיה בסוף הצווי גם יחייב בסוף העתיד שלוש נקוד' כמ' גלה צווי בסופו הא. והעתיד אגלה יגלה נגלה [בכולם ניקד הנקדן בטעות את הלמ"ד בצירי, שעה שהמחבר אומר בפירוש שלוש נקודות] וכן עשה תעשה. ויש במקומות יבוא העתיד בב' נקודות בעבור כי הוא מכרת". כאן יצר המחבר זיקה פונולוגית ברורה בין שני ניקודים שונים של צורה אחת, אלא שניתוח זה עומד בסתירה ברורה למה שנהג בפרקים על הסימנים במיין צורות הציווי הישמר ומקבילתה הישמר בשני סימנים

שונים: הראשונה בסימן "בְּקַע" והשנייה בסימן "מִסְבֵּב". ואין צריך לומר שלא ייחס את באר-ביאר לדבר-דיבר אלא זה מסימן "השב" וזה מסימן "גני". אף שהמושג "דגש" (כפלן) לייצוג אות חסרה מוכר לו (שער 11, שו' 9), המושג "הארכת תנועה כתשלום דגש" לא עלה על דעתו.

אם גם הגדרת המשקל וגם תורת ה"קשרונים" מבית מדרשו של בעל מאור עין יצאו - וזאת נוכל לדעת רק משיצאו לאור שאר המקורות שעמדו לרשותו של בעל מאור עין - מסתבר שמחד גיסא הוא לא רצה לוותר על מורשת שיטת הסימנים ומאידך גיסא החל בגישושים חדשים במורפולוגיה של העברית.

נראה כי מאחר ששיטת הדרכים לא הייתה חסכונית, לא נקלטה בספרות הדקדוק ונעשתה איוטורית וכמעט עברה מן העולם אלמלא שרדו אלמשתמל, עיבודיו וחקייניו.³¹ לעניות דעתי, הסיבה לתיאור הפרטני והמייגע במערכת הפועל היא שהמדקדים הללו לא הגיעו לרמת ההפשטה הנדרשת למושגים פונולוגיים ולא חיפשו זיקות מורפר-פונמיות בין צורות בעלות ניקוד שונה.

אכן, תכונה זו ניכרת לכל אורכו של הניתוח המורפולוגי. לעיל הצגנו את דרך אלפאסי בניתוח צורות ה"עתיד". המונח האופרטיבי שהוא משתמש בו בניתוחן הוא "אנחא", אך המונח השגור אצלו הוא "וון", כגון "אחז [...] ואלאמר מנה אחז מתל ואחז בונבו [שמות ד, ד] ובזן אמר אכל" (גאמע' אלאלפאט, א, עמ' 63); "ואלפאעל מנה אוכל בזון אמר שומר פועל שובר" (שם, עמ' 88), וכן בתבניות השמות: "וון לפטה אביב סביב" (שם, עמ' 23). גם בחיבורי מנחם ודונש עדיין לא צמח מושג ה"בניין" ואין הם הניסו אלא בתבניות מורפולוגיות פרטיות. דרך משל, מנחם כתב:

דע כי כל התוין המובאים במלים אשר אינם יסוד בהם, בנינם וענינם על שני פנים וכה ענין תוצאותם: כל מלה אשר תחלתם סמך או שין מיוסדים במלה יהיה התוין שני לאותיותיה וכל מלה אשר אין תחלתם סמך או שין כי אם אות מיתר האותיות יהיה התוין ראשון לאותיותיה. (מחברת, עמ' 67*)

אמנם לאחר מכן הוא מביא צורות שונות כמו אשתעשע, אשתמרה, אשתומם, מסתולל, אך לא הפשיט את מושג הבניין התפעל וצורת המשנה שלו התפולל. ודוגמה אחרת:

אבל התוין והנונין והממין והיודין הבאים בתחלת המלים אשר אינם יסוד, רובם מתחלפים אלה תמורת אלה, כאלה: תודה ונד, ישועה ותשועה,

31. כמובן, אלה עצמם שרדו לא בזכות השיטה אלא, אולי, על אף השיטה, ונראה שזכות פרקי הדקדוק האחרים עמדה להם. למשל, הגדרת הפועל במאור עין מתקדמת מאוד והיא תקפה גם בבלשנות המודרנית: "המעשה הוא אשר יתפוש זמן אם עבר ואם עומד ואם עתיד למען כי הזמן לא יחלק אלא אל אלו ג' החלקים בלבד למען כי לא יודע אלא זמן עבר" וכו' (מאור עין, דף 19א, שו' 27-28, ועמ' 110).

משואות ותשואות, מרבית ותרבית, יקום ותקומה, יציאות ותוצאות.
(מחברת, עמ' *121-122)

אם מעמד יו"ד בישועה וביציאות כמעמד תי"ו בתשועה ובתוצאות ודומותיהן, הרי שמנחם כלל לא חשב בקטגוריית ה"משקל" שלנו. ככלל אפשר לומר שמנחם היה שקוע בשאלה העקרונית, איזו אות מן היסוד ואיזו אינה מן היסוד, עד שכמעט לא נתן דעתו על עניינים מורפולוגיים נוספים. דונש מכנה את התבנית המורפולוגית "שקל" או "משקל".

יוצא אפוא שהמונח "משקל" שייך לשלב גישושי הטרמינולוגיה הראשונים, שסבלו גם ממליציות יתר וגם מחוסר יציבות. מנחם נקט "שקלת" במובן של 'דרך גזירה': "יתכן להיות שקלת סאון כשאון משאה, וכגאון מגאה, וכעשרון ממעשר, וזכרון מזכר [...] והגיון מהגה" וכו' (שם). לשיטתו, כל הדוגמות האלה בנויות מבסיס + צורן הגזירה יו"ן. כך גם אבו אלפרג', שהמונחים האופרטיביים שהוא נוקט בניחוח המורפולוגי של הפועל הם "תצריף" ו"וון". "תצריף" אינו נטייה, פרדיגמה, אלא תבנית מורפולוגית, מונח מקביל ל"משקל" בתורת מנחם ודונש (אלמשתמל, כ"י א, דף 124א). "וון" אינו בהכרח מושג היפונומי ל"תצריף" ושניהם אינם מקיימים יחס היררכי ביניהם, אלא הם מציינים היבטים שונים של התהליך הדקדוקי. "תצריף" הוא הנטייה באופן כללי או השינוי הייחודי לכל "וון" ואילו "וון" הוא 'בסיס', 'דגם נטיה'; הוא גם היחידה המורפולוגית המינימלית בפועל.

מצד אחד אין ניתוח עמוק נוסף של ה"וון" ומצד שני אין הוא תת-קטגוריה של קטגוריה מורפולוגית גבוהה הימנה. למשל, בדיון בצורות שאנו כוללים בגדר פיעל-פולל אבו אלפרג' מביא תחילה את "וון" ספר בציווי, אחר כך את ברך, שרת, חרף, אחר כך את כלכל, כרכר, צפצף; תצריף ד: עולל, עונן, עודד; אחר כך מתחיל "אלוגה אלב'" וגם בו יש "תצאריף" אחדים: צוה (פתח, צירי), שוה, כסה; תצריף אחר מן ה"וגה" הזה הוא זרה, קרה, גרה ואם מוסיפים עליהם מ תחילית מקבלים מזרה, מקרה, מגרה וכד' (אלמשתמל, כ"י א, דף 124א). והעיקר, אף שהוא עצמו קובע בכל אחד מה"אוזאן" שכשמוסיפים לו מ תחילית הוא נעשה "אסם פאעל" (=בינוני פועל; אלמשתמל, כ"י א, דף 123ב), הוא לא הכלילם בכלל אחד והעמיד כל בסיס על תבנית האותיות והתנועות שלו. למשל, בצורות הבינוני הפותחות במ"ם הוא מפרט 22 "נטיות" (תצאריף; אלמשתמל, כ"י א, דף 126א). נקודת המוצא לפירוט היא תנועת המ"ם: כשהיא פתח יש ארבעה תצאריף - משליך, מציל, מרבה, מכה; כשהיא שווא יש שבעה תצאריף - מדבר, מברך, מככל, מעולל, מצוה, מזרה, מזורה; כשהיא חיריק יש שבעה תצאריף - מתהלך, מתברך, מיטהר, מתרושש, מתמהמה, מתכסה, מתערה; כשהיא חולם יש שניים - מורה, מוריד; כשהיא צירי - גם כן שניים - משיב, מרע. פירוט הנטיות מראה על חוסר הפשטה פונולוגית, הנטיות מפוצלות ומפורדות ואין בין אחת לחברתה אלא הבדל מזערי ועריכתן זו

אחר זו היא לפי עקרון ההבדל המזערי. ייתכן שיש גם סדר קבוע בתנועות: תחילה פתח, ואחריה קמץ, חולם, צירי וסגול (לפי אבו אלפרג' הסגול אינו אלא תוספת נקודה לצירי; אלמשתמל, כ"י א, דף 123ב).

שיטת ההבדל המזערי נוהגת גם בניתוח המורפולוגי של שם העצם. לשיטתו, מנוסי אינו מתייחס למנוס אלא זה משקל לעצמו וזה משקל לעצמו. וכן מנוח מן "למנוחייכי" (תהלים קטז, ז) אינו מתייחס למנוח מן "ולא מצאה היונה מנוח" (בראשית ח, ט). אכן, במסגרת הדיון בשימושי המ"ם התחילית הוא אומר שזו נמצאת גם ב"אסמא אלאפעאל, אסמא אלאמכנה ואסמא אלאלת" (אלמשתמל, כ"י א, דף 127ב-128ב); ומשהוא הולך ומפרט את ה"אוזאן" הוא מביא ב"וון" ז את: מווש, מנוס, מלון, מכון, מגור, מצור, מצוק, מרום, מבוא, מעוז, מנוח; וב"וון" ח את: מנוס הבא מן "מנוסי", מגור מן "מגורי אביו", מצוד מן "ומצודרו", מנוח מן "למנוחייכי". אם אין זיקה בין מנוס ומנוח למנוס ומנוח, ואם אין זיקה בין "וון" מקדש ל"וון" מכון, משמע אין כל התפתחות בתנועות. פשיטא שאין מעתקים, אלא גם אין שינויים, "חילופים", אף לא בדרך הדקדוק הספקולטיבי, כאילו ירדה הלשון קפואה. שינויי הניקוד היחידים שאינם מהווים משקל לעצמם הם השינויים המתחייבים מן הגרוניות. אף מסתבר שבשמות הפותחים במ"ם התנועה העיקרית בעיניו היא תנועת הבסיס ולא תנועת המ"ם. אך כל תורת הניקוד שלו צריכה עיון, ואין אנו מעירים כאן אלא הערות ראשוניות.

מנחם (מחברת, ערך "נס") חילק בין מנוס למנוסי לעניין המשמעות ואין זה ברור אם חילק גם לעניין הצורה. אך דונש הבין כאילו עשה מנחם את שני החילוקים, ועל כן העיר לו:

ואשר מנעך להביאם בחלק אחד ראותך אותם מחולקים לשני אבות המבטא, והם או ואו: מנוס ומנוסי. והדבר הזה לא יחלקם בפתרון, כי על משקל מנוס כרות ומנוסי סמוך, מצור ומצורך. (תשובות על מנחם, עמ' 37*)

דונש יצר אפוא קשר שאנו רואים בו קשר מורפו-פונמי בין מנוס למנוסי והביא עוד דוגמות לתופעה זו. אם הכיר אבו אלפרג' את תורת דונש, מסתבר שלא קיבלה או לא הפנימה.

גם במאור עין אין הפשטות פונולוגיות. למשל, צורת ציווי נוכח לשמ"ר נפעל יש בה שתי צורות משנה: הַשְׁמֵר והַשְׁמֵר ובעיניו הן שתי קטגוריות מורפולוגיות נפרדות, בלא ייחוס הבדלי הניקוד למיקום הטעם.

על יסוד הדברים האמורים, לא ייפלא אפוא צמחה שיטת ה"סימנים" שאין בה כל נטייה לחיסכון ולהכללה.³² בעניין טכני אחד נבדלים אלפאסי, מנחם ודונש מאבו

32. ההפשטות שמצאתי בתחום המורפולוגיה הן מטיפוס גזירת היחיד הגרוד מן הצורה הנטייה, כגון מנוח מן "מנוחייכי".

אלפרג'. הם לא קבעו לתבניות המורפולוגיות שמות קבועים, בין על פי מילת דוגמה (מטיפוס אותיות ה"שמש" בערבית) בין על פי מילה סכמטית-סמלית, ואף לא מנו אותם ולא קבעו בהם מספר; ואילו הוא קבע שמות לנטיות הפועל.

חיוג' והטרמינולוגיה שלו באלמשתמל

בפתח המאמר ציינתי שלא היה פולמוס דקדוקי קראי, משום שבדרך כלל אין הידיינות ישירה בין מחברים או השגות אלה על אלה. אך יש שאבו אלפרג' מזכיר את שיטת חיוג' ואף נוקט את המינוח שלו. למשל:

ואעלם אן לשון יציקה משהור תצריפה עלי צרבין א' והו אלאשהר כונה מן ג' חורף אצליה ואליווד פיה פא אלפעל אעני אלחרף פיה אצלי כמא אן אלפא פי אלפעל אצלי ודלך נחו וגם יצק בו מים [יחזקאל כד, ג] [...] ואלאכר והו אלאקל כונה מן חרפין אצליין עארי מן יוד נחו צק לעם [מלכים א ד, מא] כי אצק מים [ישעיהו מד, ג] הוצק חן [תהלים מה, ג] עלי כלף פי אלפעלין אלאכירין פמן יתעאטי אלדקדוק מן אלמשארקה יגעל אצלהמא אלצדי ואלקוף לא גיר ויחי בן דאוד אלמגרבי רח' אללה יאבי דלך ויקול אן אליווד מכתצר מן אצק מים ואלתשריד דאל עליה וכאן חקה אן יגי איצק לכן אליווד אדגמת. (אלמשתמל, כ"י ב, דף 195א-ב)

או יקול אן אליווד פי יצק אנקלבת ואוא פי הוצק חן מתל אליווד פי ישב אנקלבת אלי ואו פי הושב עלי טריקה לה פי דלך בל גירה ען טריקה אלמשארקה וליס אלמקצד בהדה [!] אלפצל מא דכרתה בל קדמתה. (אלמשתמל, כ"י א, דף 121ב)

אך נראה בעליל שאבו אלפרג' לא הפנים את שיטת חיוג'. שאלה גדולה היא אם קרא את כתבי חיוג' או רק שמע עליהם. אכן, מה שהוא אומר כאן אינו מובאה ישירה אלא פרפרזה של דברי חיוג'.³³

דברי חתימה

נראה כי בנושאים שנידונו כאן ובתחומים אחרים של הדקדוק התמיד הייחוד הקראי רק במזרח, ולפי מצב המחקר כיום אין זה ברור עד איזו תקופה החזיקו שם בשיטת אבו אלפרג'. לעומת זאת, בביונץ כבר שיקע יהודה הדסי בפרקי הדקדוק שלו בספר "אשכול הכופר" (1148) את עיקרי הדקדוק הספרדי מבית מדרשם של

33. השווה: כתאב אלפאעאל דואת חרוף אללין וכתאב אלפאעאל דואת אלמתלין לאבי זכריא יחיא בן דאוד אלפאסי אלמערוף בחיוג', מהדורת מוריס יסטרוכ, ליידין 1897, עמ' 39, 41-42.

חיוג' ואבן ג'נאח (סי' קסג-קסז, קעג).³⁴ אף הוא מזכיר חכמים אלה בשםם וראב"ע עמם (סוף סי' קסז, דף סג/ג). אמנם עדיין ניכר בו חותמה של מחברת מנחם, כגון בניתוח הדקדוקי של צורות מעין בשלם הבשר במובן 'בשל לה' ואראלם במובן 'אראה להם' (שם, טור ד), במינוח מסוג "האחד ליסוד והשני למלאכה" (סי' קעג, דף ע/ב) ואפילו באזכור הסימן המנימוטכני "ספר גזע צדק חט" (סי' קסז, דף סב/ב), בסדר מילים זה דווקא. אמנם סימן זה מצוי כבר בכתבי רס"ג, אך ספק אם קיבלו הרסי ממנו.

אשר לדקדוק הספרדי המשוקע אצלו, דעתו היא, למשל, ש"אותיות נ"ל החסרים ואין תמה לחסרון אותיות יהו"א ברובי תוצאותיהם ומיני מחלקותיהם [...] כי יחסר הנו"ן שהוא פ' הפעל כמו תנו עז קמו סעו הטה אלהי הכה תכה; הוזה עליהם נחסר[ים] נו"ן ודומיהן ככה נזכרים: וכן יקח ילקח לקח פר אחד בן בקר ויקח נתעו נלחעו" וכו' (סי' קסז, דף סב/ד); וכן ש"צץ המטה משקלו קם ורץ ודומיהם]: שרשם שלש אותיות והם קים קים [צ"ל קם] ציץ צץ ציץ נזר הקדש" (סי' קסז, דף סג/ב). כן הוא נוקט את שמות הבניינים, כגון "התפעל" (קסז, דף סב/ד) ועוד. אפשר לשמוע הד קלוש למינוח הקראי במונח "רוכב" המציין את מעמד אותיות השימוש למיניהן בתוך התיבה, כגון "אותיות [...] הרוכבים בהתפעל כמו משתומם מסתולל" (שם, שם) ובמונח "עומד" ככינוי לזמן הווה (קסז, דף סג/ב). ואף זה בדוחק, ומכל מקום אין זכר לשיטת אבו אלפרג' הרון.

תמונה זו עולה גם מ"כתר תורה", פירוש אהרן בן אליה מניקומדיאה לתורה, שנתחבר בשנת 1362.³⁵ הדקדוק המשוקע בו הוא הדקדוק הספרדי המקובל, בדרך כלל במושגים ובמינוח של ראב"ע. כך, למשל, על התיבה "יתבוששו" (בראשית ג, ז): "מורכב משני בניינים פועל והתפעל מפעלי העי"ן" (כתר תורה, עמ' 48); ועל "גחונך" (בראשית ג, יד): "גחון. בשקל זדון מפעלי העי"ן [...] ויש אומרים שהנו"ן עקר ואינו נכון" (עמ' 51); ועל "תשוקתך" (בראשית ג, טז): "הוא בשקל תרומה מפעלי העי"ן והתי"ו נוסף" (עמ' 52).

וכבר אמרנו בפתח דברינו, שחקר ספרות חכמת הלשון של הקראים ומחשבתם הדקדוקית עודה בראשיתה.

34. ראה ויסלין, מאור עין, עמ' 20, סעיף 14.

35. מהדורת חיים בן יצחק הלוי, רמלה התשל"ב, על פי הוצאת גוולוא תרכ"ז.